

राष्ट्रिय सुरक्षाको अवधारणा र चुनौती

चिरन कोइराला*

लेखसार

सुरक्षित, स्वतन्त्र एवम् सम्मानपूर्वक जीवनयापन मानिसको नैसर्गिक अधिकार हो । मानवीय हित एवम् कल्याण गर्नु सरकारको दायित्व हो । मुलुकको स्वतन्त्रता, सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रियता, स्वाधीनता, स्वाभिमान, नागरिकको हकहितको रक्षा, सीमानाको सुरक्षा, आर्थिक समृद्धि र समुन्नति एवम् राष्ट्रिय चाहनाको संरक्षण आर्थिक, राजनैतिक, कूटनैतिक तथा शक्ति प्रक्षेपणका माध्यमबाट गरिने व्यवस्थापकीय क्रियाकलाप नै राष्ट्रिय सुरक्षा व्यवस्थापन हो । परम्परागत अवधारणामा राष्ट्रिय सुरक्षालाई एक राष्ट्रले अर्को राष्ट्रमाथि गरिने आक्रमण वा अतिक्रमणको विरुद्धमा लिइने रक्षा नीतिलाई मात्र बुझिन्थ्यो । अहिले मानवीय सुरक्षा, खाद्य सुरक्षा, सामाजिक सुरक्षा, वातावरणीय सुरक्षा आदिलाई मानवोचित व्यवहारका पक्षहरूबाट हेर्ने गरिन्छ । विज्ञान र प्रविधिको विकाससँगै राष्ट्रले अपनाउने सुरक्षाका विविध विषयहरू जस्तै: राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक, कूटनैतिक, सूचना र पर्यावरण आदि समेत यसमा समावेश हुन आउँछन् । आजको सन्दर्भमा विश्वको प्रमुख सुरक्षा चुनौतीको रूपमा पर्यावरणीय सङ्कट, आणविक युद्ध प्रसार, राजनैतिक बहिष्करण एवम् प्रविधिले निम्त्याउने सङ्कट मानवीय अस्तित्वको विनाशका कारणका रूपमा रहेका छन् भने उन्नत प्रविधिका कारण पनि जोखिम बढ्दो छ, उक्त जोखिम व्यवस्थापन गर्न शक्तिशाली सङ्गठन, उत्तम राष्ट्रिय सुरक्षा नीति, कुशल नेतृत्व, प्रविधिको प्रयोग, साइबर सुरक्षा नीतिको निर्माण र कार्यान्वयन गर्न आवश्यक छ । यसका लागि सरकारको इच्छाशक्ति, कर्मचारीतन्त्रको साथ, सचेत नागरिकहरूको सक्रिय सहभागिता एवम् खबरदारी आवश्यक देखिन्छ ।

शब्दकुञ्जी: आतङ्कवाद, विश्वव्यापीकरण, पर्यावरणीय सङ्कट, आणविक परीक्षण

* अनुसन्धान अधिकृत, नेपाल सरकार

इमेल: kochiranz@gmail.com

विषयप्रवेश

सुरक्षा जोखिम वा खतराबाट मुक्त भएको अवस्था हो । आधुनिक विश्वको दैनिक जीवनको छटपटी, तनाव, डर, भय, अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा बिसिँएको अवस्था एवम् शान्त र स्वतन्त्र भएको अनुभूति हुनु सुरक्षा हो । वर्तमान परिवेशमा सुरक्षा भन्नाले विविध क्षेत्रभित्रका बहुआयामिक विषयवस्तुहरू समेटिएको राष्ट्रिय सुरक्षाको बृहत् अवधारणा हो । सुरक्षा बृहत् र बहुआयामिक विषय भएकोले यसले मुलुकको सार्वभौमिकता, राष्ट्रिय अखण्डता, भौतिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक र मानवीय पक्षलाई समेत समेट्दछ । राष्ट्रिय सुरक्षाअन्तर्गत सार्वजनिक र निजी मूल्य मान्यताहरू, राष्ट्रिय सम्मान र गौरवका विषयवस्तु लगायत आमजनताको जीउधनको सुरक्षा एवम् सामाजिक सांस्कृतिक मूल्य मान्यताको संरक्षणसमेत पर्दछन् । यसका अतिरिक्त वातावरण, सुशासन, विकास र मानव अधिकारको पक्षलाई पनि राष्ट्रिय सुरक्षाले समेट्दछ ।

विश्वमा भइरहेको द्रुततर विकासले समाजमा पारेको प्रत्यक्ष प्रभावले राष्ट्रिय सुरक्षाको विषय थप पेचिलो भएर आएको छ । विद्यमान अवस्थामा राष्ट्रहरूबिच हुने ठुलठुला युद्धहरूको तुलनामा राष्ट्रभित्रै हुने आन्तरिक सङ्घर्षहरू सापेक्षिक रूपमा बढिरहेका छन् । गरिबी, बेरोजगारी, सामाजिक विभेद तथा अतिवादी सोचाइले गर्दा द्वन्द्वका स्वरूपहरू बदलिएका छन् । भूमण्डलीकरण तथा प्रविधिको द्रुत विस्तारले फैलिएको कोरोना भाइरस जस्ता महामारीले कुनै पनि मुलुक अन्तर्राष्ट्रिय सुरक्षा वातावरणबाट अलग रहन मुस्किल भएको छ ।

ऐतिहासिक मन्थन

प्राचीन समयमा मिश्रका फिरऊनहरूले (Egyptian Pharaohs) व्यक्तिगत सुरक्षाका लागि निजी सुरक्षा गार्डहरू भाडामा लिने गरेका एवम् प्राचीन रोममा सम्राटहरूले व्यक्ति, परिवार र सम्पत्ति सुरक्षाको लागि सुरक्षा गार्डहरू राखे गरेका थिए ।

प्राचीन इजिप्टमा संवेदनशील जानकारी तथा सूचना भेटाउन वा सुरक्षित गर्न इन्क्रिप्शन विधि प्रयोग गरिएको पाइन्छ । पुरातनतामा स्पार्टन्सले जानकारी तथा सूचनाको सुरक्षाका लागि ट्रान्सपोजेसन साइफर (कोडिङ/डिकोडिङ) प्रयोग गरेको पाइन्छ, जसमा कागजात भित्रका अक्षरहरूको वास्तविक स्थिति परिवर्तन गर्नु समावेश थियो । जुलियस सिजरलाई सैन्य उद्देश्यका लागि इन्क्रिप्शन प्रयोग गर्ने पहिलो व्यक्ति हुन् भनेर चिनिन्छ, जसले अक्षरहरू (Letters) लाई अक्षरले (Alphabet) अदलीबदली गरेर कागजात तथा सूचना पठाउँथे । सन् १७९५ मा थोमस जेफरसनले जेफरसन डिस्क वा हिल साइफर सिर्जना गरेका थिए जसको दा भिन्सी कोडसँग समानता थियो ।

थोमस हब्सले सन् १६५१ मा शक्तिशाली राज्य निर्माणमा सार्वभौम सुरक्षाको अवधारणा ल्याएका थिए भने इमानुअल कान्टले यस अवधारणालाई विस्तारित रूपमा राजनैतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक पक्षसँग जोडेर चर्चा गरेका थिए । सन् १९७० पश्चात् कुनै पनि राष्ट्रले सामुदायिक र राष्ट्रिय सुरक्षाका अतिरिक्त

राजनैतिक, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक र पर्यावरणीय अवस्थासँग मानवीय जीवनलाई गाँसेर सुरक्षाको अनुभूति दिलाउने कार्यप्रति जोड दिइएको पाइन्छ।

सुरक्षा र केही अवस्थामा यसको अभावले मौलिक रूपमा हामी अहिले बाँचिरहेको आधुनिक संसारको रूप परिवर्तन गरेको छ । यसको प्रमुख उदाहरण दोस्रो विश्वयुद्धको दौडान प्रयोग गरिएको जर्मन इनिग्मा कोडलाई लिन सकिन्छ ।

सुरक्षा के हो ?

सुरक्षा निश्चित परिभाषाविहीन विवादास्पद अवधारणा हो । ‘सुरक्षा कसका लागि ?’, ‘कस्तो खालको सुरक्षा?’, ‘कस्ता चुनौतीबाट सुरक्षा ?’ र ‘कुन उपायबाट सुरक्षा ?’ जस्ता विषयहरूसँग सम्बन्धित प्रश्नहरू उठ्ने गरेका छन् । यस्ता प्रश्नका उत्तरहरू सुरक्षाका विभिन्न परिभाषा र अवधारणाहरूमा भर पर्ने भएकोले यसको सर्वसम्मत परिभाषा भएको पाइँदैन । यद्यपि विभिन्न सन्दर्भमा भएका व्याख्याहरू निम्नअनुसार छन्:

- सुरक्षाको सन्दर्भ विन्दु राज्य हो । राज्य र सेना एउटा अराजक विश्वमा उच्चतम सुरक्षा हासिल गर्ने माध्यम हुन् । - Howard, 1983
- राज्य सुरक्षित छ भने त्यहाँ रहने जनता पनि सुरक्षित हुन्छन् । राष्ट्रिय स्वतन्त्रता र भौगोलिक अखण्डता राज्यसँग सम्बन्धित दुई अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण पक्ष हुन् । - Bajpai, 2002
- सुरक्षाको अवधारणा हरेक नागरिकको व्यक्तिगतस्तरसँग अन्तरसम्बन्धित हुन्छ । यसले मानिसको बृहत्तर हितलाई समेट्छ । यसले मानिसलाई सुरक्षा प्रदान गर्नुका साथै पानी, खाद्यान्न, बासस्थान, रोजगारी, स्वास्थ्य जस्ता आधारभूत आवश्यकताहरूमा समेत पहुँच वृद्धि गर्दछ । यी आवश्यकता प्राप्त गर्नु संसारका प्रत्येक व्यक्तिको मौलिक अधिकार हो । त्यसैले नागरिकका यिनै आवश्यकताहरूको समष्टिगत रूप सुरक्षा हो । - Myers, 1993
- राज्यका जनता एवम् नागरिकहरूमा डर, भय, त्रास, दरिद्रता र गरिबीबाट उन्मुक्तिको अनुभूति र प्रत्याभूति गराउनु नै सुरक्षा हो । ‘अभाव र भयबाट मुक्ति’ जस्ता पक्षबाट नागरिकहरूको हित र जीवनको संरक्षण गर्नु सुरक्षा हो । (UNDP, 1994)

यसैगरी मुलुकको सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रिय हित, स्वाभिमान र राष्ट्रिय स्वाधीनताको रक्षा, आर्थिक, सामाजिक, वातावरणीय एवम् सांस्कृतिक तत्त्वहरूको जर्गेना तथा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध, कुटनीति, आर्थिक साझेदारीमा छिमेकीका अपेक्षाहरूसँग सन्तुलन मिलाउँदै राष्ट्रिय स्वार्थको संरक्षण गर्नुलाई राष्ट्रिय सुरक्षा व्यवस्थापनका रूपमा व्याख्या गरिएको पाइन्छ ।

समग्रमा राज्यको आर्थिक सबलीकरण, संरचना, स्वतन्त्रता र शासन व्यवस्थाको सुरक्षा, मानव जीवनको अस्तित्व मात्र नभई बाँच्नलायक जीवनका लागि अपरिहार्य सर्त र अन्ततः मानव हित र आत्मसम्मानको

प्रवर्द्धन, विभेद, दमन, नरसंहार, जातीय संहार, हिंसाजस्ता अपराधको सन्त्रासबाट मुक्ति, विश्वजगत्बाट अहस्तक्षेप, अनाक्रमण तथा सम्मानपूर्ण व्यवहारको अनुभूति नै राष्ट्रिय सुरक्षा व्यवस्थापन हो ।

सुरक्षा मानिसको सम्मानपूर्वक बाँचन पाउने अधिकार, विश्वव्यापी मानव अधिकारको घोषणापत्रले अघि सारेका आधारभूत अधिकार, अन्तर्राष्ट्रिय र क्षेत्रीय प्रतिबद्धता, अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि र सम्झौता, राष्ट्रसङ्घले अनुमोदन गरेका सुरक्षाका धारणा र प्रतिज्ञापत्र एवम् गौरवपूर्ण इतिहास, परम्परा, भूगोल, भूराजनीति, सामाजिक, सांस्कृतिक, भाषिक, बहुलता, संवैधानिक प्रावधान र गतिशील राजनैतिक परिवेशसित सम्बन्धित छ ।

परम्परागत अवधारणामा राष्ट्रिय सुरक्षालाई एक राष्ट्रले अर्को राष्ट्रमाथि गरिने आक्रमण वा अतिक्रमणको विरुद्धमा हुने रक्षा नीतिलाई मात्र बुझिन्थ्यो भने हाल आएर यो नयाँ अवधारणा र आयामहरूमा विकास भएको पाइन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय, राष्ट्रिय र सामाजिक परिवेशमा ज्ञान, विज्ञान र प्रविधिको विकाससँगै जटिल बन्दै गइरहेको राष्ट्रिय सुरक्षाको अवधारणामा राष्ट्रले अपनाउने सुरक्षाका विविध विषयहरू जस्तै राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक, कुटनैतिक, सूचना र पर्यावरण आदि समेत समावेश हुन आउँछन् । नेपालको सन्दर्भमा नेपाली जनता नै राज्यशक्तिका मूल स्रोत र राष्ट्रिय सुरक्षाका प्रमुख विषय वा पक्ष हुन् ।

सुरक्षाको अवधारणा

परम्परागत अवधारणा:

- यथार्थवादी र नवयथार्थवादीहरूका सन्दर्भमा सुरक्षाको सन्दर्भ विन्दु राज्य,
- सीमाना र शासकहरूको सुरक्षामा जोड,
- राज्यकेन्द्रित सुरक्षा अवधारणाको सिद्धान्त,
- राष्ट्रिय स्वतन्त्रता र भौगोलिक अखण्डता,
- राज्यहरूबिचको शक्ति सङ्घर्ष, युद्ध एवम् राज्यको सुरक्षा सुनिश्चितताका लागि सैन्य क्षमता विकास ।

आधुनिक अवधारणा :

- नागरिकहरूको हित र जीवनको संरक्षण,
- जनतालाई सुरक्षाको प्रत्याभूति,
- मानव जीवन स्वतन्त्र र सम्मानपूर्ण बाँच्ने अनुकूलता,
- मानवीय आधारभूत आवश्यकतामा पहुँच,
- राज्यकेन्द्रित सुरक्षाबाट मानव सुरक्षामा जोड,
- मानव जीवन र मानवीय गरिमा जस्ता विषयहरू,
- वैश्विक बौद्धिकता र सूचना तथा सञ्चार प्रविधिमा आधारित सुरक्षा,
- मानव विकास, मानव अधिकार, सार्वजनिक सुरक्षा, द्वन्द्व समाधान,
- समग्रमा आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक, वातावरणीय एवम् मानवीय सुरक्षाको अवधारणा ।

मुख्यतः सुरक्षाको परम्परागत अवधारणा सेनालाई स्रोत निर्धारणको विशेषाधिकार प्राप्त हुन्छ, भन्ने थियो तर आधुनिक मान्यताले सुरक्षाको स्तरको गम्भीरतालाई महत्त्व दिएको छ । सुरक्षाको केन्द्र राज्य सँगसँगै मानवलाई प्राथमिकता राखिएको पाइन्छ । मुलुकभित्र व्याप्त गरिबी, आयको असमानता, खाद्य असुरक्षा, राजनैतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक, जातीय, वर्गीय, धार्मिक एवम् लैङ्गिक विभेद, हिंसात्मक द्वन्द्वमा परेका पीडितहरूले प्राप्त गर्नुपर्ने न्याय र क्षतिपूर्तिका विषय, मानव अधिकारका विविध पक्षको अवहेलना, आन्तरिक विस्थापन, शरणार्थी समस्या, आतङ्कवाद, साइबर अपराध, प्राकृतिक प्रकोपको जोखिम, जलवायु परिवर्तनजस्ता विषय राष्ट्रिय सुरक्षाको चासो र कतिपय विषय राष्ट्रको सीमाबाहिर पुगेर विश्वव्यापी सुरक्षा चासोका विषय बन्न पुगेका छन् । यसरी हेर्दा सुरक्षा मानव सुरक्षाका रूपमा बहुआयामिक, बहुपक्षीय राष्ट्रिय प्राथमिकताको विषय बन्न पुगेको छ ।

सुरक्षाका आयामहरू

राष्ट्रिय सुरक्षाले मुलुकको भौगोलिक, सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक रूपमा देशको पूर्ण सुरक्षालाई बुझाउँछ । हरेक देशले आफ्ना आधारभूत मूल्य र मान्यतामा आधारित राष्ट्रिय आकाङ्क्षा र अति महत्त्वपूर्ण राष्ट्रिय हितका विषयहरूलाई बाह्य आक्रमण वा आन्तरिक दबाव र चुनौतीहरूबाट सुरक्षित गर्दै संवर्द्धन र प्रवर्द्धन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

सुरक्षा बहुआयामिक विषय भएकाले मुलुकको सार्वभौमिकता, राष्ट्रिय अखण्डता, भौतिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक र मानव पक्षलाई समेट्छ । सुरक्षाअन्तर्गत सार्वजनिक र निजी मूल्य मान्यताहरू, राष्ट्रिय सम्मान र गौरव, जीउधन एवम् सामाजिक-सांस्कृतिक मूल्यको जगेर्ना र संरक्षण पनि पर्दछन् । वातावरण, सुशासन, विकास र मानव अधिकारको पक्षलाई पनि राष्ट्रिय सुरक्षाले समेट्छ । यी क्षेत्रमा उत्पन्न हुने समस्या र जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्दै समग्रमा राष्ट्रका अति महत्त्वपूर्ण राष्ट्रिय हितहरूको रक्षा, सुरक्षा नीतिमा समेटिन्छ ।

राष्ट्र राष्ट्रका बिचमा परम्परागत तनावहरूको स्वरूप फेरबदल भई संसारका विभिन्न भागमा जातीय, भाषिक, क्षेत्रीय र धार्मिक द्वन्द्वहरू भइरहेका छन् । तिनले कतिपय स्थानमा अतिवादी र पृथकतावादी स्वरूप लिई निर्दोष नागरिकहरूले ज्यान गुमाउनु परेको र शरणार्थी समस्या उत्पन्न हुने गरेको छ । सङ्गठित अन्तर्राष्ट्रिय अपराध र आधुनिक प्रविधिको दुरुपयोग बढिरहेको छ । जलवायु परिवर्तन र प्राकृतिक प्रकोपले पर्यावरणीय सन्तुलनमा जोखिम उत्पन्न हुने गरेको छ ।

प्राकृतिक स्रोतहरूको अति र अव्यवस्थित दोहन, अनियन्त्रित जनसङ्ख्या वृद्धि, महामारी रोगहरूको विस्तार, खाद्य असुरक्षा एवम् स्वच्छ पिउने पानीको अभावजस्ता समस्या देखापरेका छन् । स्रोतहरूमा सीमित व्यक्ति तथा राष्ट्रहरूको बढ्दो आधिपत्यले असमानताको सिर्जना गरी द्वन्द्व उत्पन्न हुने गरेको छ । यसप्रकार अन्तर्राष्ट्रिय सुरक्षा वातावरण जटिल तथा चुनौतीपूर्ण बन्दै गएको र परिवर्तित भइरहेको परिस्थितिमा राष्ट्रिय सुरक्षा सुदृढ हुनु अत्यावश्यक छ । आन्तरिक र बाह्य परिस्थितिको समयमै विश्लेषण गरी रक्षा नीति,

परराष्ट्र नीति, अर्थ नीति, आन्तरिक सुरक्षा तथा सार्वजनिक सूचना नीतिका माध्यमबाट राष्ट्रिय सुरक्षा कायम गर्नुपर्ने हुन्छ । यसका लागि राजनैतिक, आर्थिक, कूटनैतिक, सुरक्षा र सूचना जस्ता स्रोत साधनको समुचित समायोजन गर्न र राष्ट्रिय सुरक्षाको लक्ष्य हासिल गर्न राष्ट्रिय सुरक्षा नीति प्रवर्द्धन गरी सुरक्षाको सुदृढीकरण गर्न आवश्यक छ ।

राष्ट्रिय सुरक्षाका चुनौतीहरू

आन्तरिक चुनौती:

- शासकीय व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउनु,
- अपराध शृङ्खलालाई तोड्नु तथा न्यूनीकरण,
- वातावरणीय क्षयीकरणका न्यूनीकरण,
- राजनैतिक प्रतिबद्धताको अनुसरण तथा पालना,
- कानून तथा व्यवस्थासम्बद्ध चुनौती र खतरा,
- जनसाङ्ख्यिक असन्तुलन,
- शरणार्थी व्यवस्थापन,
- बसाइँसराई व्यवस्थापन,
- सामाजिक-आर्थिक असमानता न्यूनीकरण,
- प्राकृतिक स्रोतको क्षति न्यूनीकरण,
- अतिवाद, जातिवाद नियन्त्रण,
- अपराधको राजनैतिकरण र राजनीतिको अपराधीकरण,
- विविधता व्यवस्थापन,
- तथ्याङ्क सुरक्षा,
- सामाजिक सञ्जाल तगा आमसञ्चारका माध्यमको गलत प्रयोगमा रोक,
- परिवर्तन प्रतिरोधी समूहहरूको व्यवस्थापन,
- अव्यवस्थित सहरीकरणको व्यवस्थापन,
- डर, भय, त्रासबाट जनतालाई मुक्त गर्नु,
- सीमा सुरक्षा व्यवस्थापन एवम् प्रबलीकरण,
- महत्त्वपूर्ण व्यक्ति एवम् प्रतिष्ठानहरूको सुरक्षा र संरक्षण,
- संविधानको सफल कार्यान्वयन एवम् सङ्घीयताको संबर्द्धन ।

बाह्य चुनौती:

- आतङ्कवादको नियन्त्रण/निषेध साइबर अपराधको रोकथाम तथा नियन्त्रण,
- सङ्गठित अपराधको नियन्त्रण,
- सीमानाको सुरक्षा तथा हस्तक्षेप ,

- महामारी नियन्त्रण एवम् रोकथाम,
- आणविक र रासायनिक हतियारको निषेध,
- जलवायु परिवर्तनको न्यूनीकरण,
- गरिवी उन्मुलन,
- विश्वव्यापीकरणबाट हुने बेफाइदाको न्यूनीकरण,
- कुटनैतिक कौशलताको प्रदर्शन,
- द्वन्द्व सामाधान एवम् शान्ति स्थापना,
- हस्तक्षेप, अनुचित राजनैतिक दबाव,
- ऊर्जा सङ्कट आदि ।

सुरक्षासम्बन्धी विषयमा गहन सार्वजनिक बहसको अभाव खटिकरहेको अवस्थामा विगत केही वर्षदेखि यस्ता बहस प्रारम्भ भएका छन् । राष्ट्रिय सुरक्षाका बहुआयामिक कार्यसूची र चुनौतीका विषयमा केन्द्रित रही सुरक्षा अवधारणामाथि व्यापक बहसको आवश्यकता छ । मानव सुरक्षाको अवधारणाको विकाससँगै राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक र वातावरणीय पक्षलाई समावेश गरी सुरक्षासम्बन्धी परिभाषा र कार्यसूचीहरूको परिधि व्यापक बनाउँदै लिएको छ । सुरक्षाको दृष्टिकोण परम्परागत राज्यकेन्द्रित अवधारणाबाट मानवकेन्द्रित अवधारणामा रूपान्तरितसमेत भएको छ । यसका लागि राष्ट्रिय सुरक्षा नीति निर्माण एवम् कार्यान्वयनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने निकाय राष्ट्रिय सुरक्षा परिषदलाई अध्ययन, अनुसन्धान, नीति निर्माण वा कार्यान्वयनमा लैजाने प्रक्रियामा उपयुक्त कदम चाल्नुपर्ने देखिन्छ । सीमित ज्ञान र उचित विश्लेषणको अभावले गर्दा सुरक्षाका सन्दर्भमा नयाँ अवधारणाको विकास हुन सकेको छैन । त्यसैले सुरक्षाभित्र समेटिन आउने विविध विषयलाई सार्वजनिक बहसमार्फत नीति निर्माण तहमा सकारात्मक दबाव पुऱ्याउनु आजको आवश्यकता भएको छ ।

राष्ट्रिय सुरक्षा नीतिको आवश्यकता र अवस्था

राज्य र नागरिकहरूका लागि राज्यले उपलब्ध गराउने सुरक्षाको समग्र संरचना तथा नीतिगत उपकरणको एकिकृत स्वरूप नै राष्ट्रिय सुरक्षा नीति हो । प्रत्येक राज्यको सुरक्षा, सबलता, संरक्षण र सम्बर्द्धनका लागि आफ्नो मौलिकतामा आधारित सुरक्षा नीति हुन्छ । दीर्घकालीन सोचअनुसार राष्ट्रिय रणनीतिका आधारमा तय भएको सुरक्षा नीतिले राष्ट्रलाई बलियो बनाउँछ । बदलिँदो सुरक्षा वातावरणअनुसार उत्पन्न हुनसक्ने सुरक्षाका चुनौतीको सामना गर्न, राष्ट्रिय स्रोत साधनको समुचित उपयोग गरी राष्ट्रिय एकता र सामाजिक सद्भाव अक्षुण्ण राख्न, उत्पन्न हुनसक्ने सबै प्रकारका जोखिम र प्राकृतिक खतराको सम्बोधन गर्न तथा राष्ट्रका सुरक्षा संयन्त्र र संरचनालाई आधुनिक प्रविधि र उपकरणले सुसज्जित गरी सुदृढ र सक्षम तुल्याउनसमेत मजबुत सुरक्षा नीति चाहिन्छ । त्यसैगरी प्रतिबद्ध राष्ट्रिय एकता र विश्वशान्तिका लागि कुनै पनि राष्ट्रका लागि सर्वस्वीकार्य राष्ट्रिय सुरक्षा नीति आवश्यक हुन्छ ।

राष्ट्रिय सुरक्षाको क्षेत्रमा उत्पन्न हुने समस्या र जोखिमको पहिचान गरी त्यसलाई न्यूनीकरण गर्दै राष्ट्रिय हितको रक्षा गर्नु नै राष्ट्रिय सुरक्षा नीतिको मूलभूत कार्य हो । यो राज्यको सुरक्षासम्बन्धी मूल नीति हो । यसअन्तर्गत रक्षा नीति, परराष्ट्र नीति, अर्थ नीति, आन्तरिक सुरक्षा नीति, सार्वजनिक सूचना नीति, गृह नीति जस्ता क्षेत्रगत नीतिहरू रहने गर्दछन् । राजनैतिक, आर्थिक, कुटनैतिक सुरक्षा र सूचना जस्ता शक्तिसाधनको समुचित समायोजन गर्न र राष्ट्रिय सुरक्षा लक्ष्य हासिल गर्न राष्ट्रिय सुरक्षा नीति आवश्यक छ ।

नेपालको सन्दर्भमा राष्ट्रिय सुरक्षा नीति, २०७३ ले बाह्य हस्तक्षेप, खुला अन्तर्राष्ट्रिय सीमाना, सीमा अतिक्रमण, बाह्य घुसपैठ र चलखेल, इन्धन र ऊर्जा सङ्कटलाई प्रमुख सुरक्षा चुनौती र खतराका रूपमा औल्याएको छ । आन्तरिक खतराका रूपमा शासकीय स्वरूप रूपान्तरण र सङ्क्रमणकाल, राजनैतिक अस्थिरता र विभाजन, ध्रुवीकरण, सङ्कीर्ण साम्प्रदायिकता र क्षेत्रीयता जस्ता विषय प्रमुख रूपमा नीतिमा समावेश थिए । अपराधको राजनीतीकरण र राजनीतिको अपराधीकरण गर्ने प्रवृत्ति, श्वेत अपराध, समुदायमा बढ्दो हिंसा, कमजोर अर्थतन्त्र र परनिर्भरता, विखण्डनवादी वा पृथकतावादी समूहको गतिविधि र सक्रियता, छिमेकी तथा अन्य राष्ट्रहरूको सरोकार र चासो पनि सुरक्षा चुनौतीका रूपमा औल्याउँदै चुनौतीको सामनाका विभिन्न रणनीतिक लक्ष्य पनि नीतिले समेटेको थियो । राष्ट्रिय सुरक्षा बहुआयामिक र बृहत् विषयसम्बद्ध भएकाले सकेसम्म सरोकारवाला सबै पक्षलाई समेटेको सुरक्षा नीति प्रभावकारी र दिगो हुन्छ । समय, काल, परिस्थिति र राष्ट्रिय अवस्था, आवश्यकता तथा राष्ट्रिय लक्ष्यअनुसार समयसापेक्ष पुनरावलोकन र परिमार्जनसहित आगामी सुरक्षा नीति निर्माण हुन आवश्यक छ ।

शीतयुद्धको समाप्ति र विश्वव्यापीकरणको तीव्रतासँगै एक ध्रुवीय विश्व व्यवस्थामा परिवर्तन आई बहुध्रुवीय शक्ति सन्तुलनको अवस्था सिर्जना भइरहेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय शक्ति केन्द्र क्रमशः एसिया महादेशतर्फ उन्मुख रहेको, हिन्द-प्रशान्त क्षेत्रमा रणनीतिक सुरक्षाका मामिलाहरूमा विश्व शक्ति मुलुकहरूको चासो रहेको, बाह्य विश्व एक ध्रुवीय व्यवस्थाबाट बहुध्रुवीय शक्ति सन्तुलनतर्फ उन्मुख रहेको तथा अन्तर्राष्ट्रिय र क्षेत्रीय शक्ति सन्तुलनमा परिवर्तन आएको, मुलुक मुलुकबिचको परम्परागत असमझदारी, तनाव र द्वन्द्वका रूपमा समेत परिवर्तन आएको, बसाइँसराइ, वातावरण विनाश, धनी र गरिबबिचको खाडल, आतङ्कवादका कारण आन्तरिक द्वन्द्व वृद्धि भएको जस्ता विषयहरूलाई समेत सम्बोधन हुने गरी सुरक्षा नीति अद्यावधिक हुन आवश्यक देखिन्छ ।

नेपाल लगायत दक्षिण एसियाली मुलुकमा अन्तर्राष्ट्रिय आतङ्कवादको असर, साइबर हमला, सीमा समस्या, प्राकृतिक स्रोतसाधनको बाँडफाँट, उपयोगको समस्या, हतियार र विस्फोटक पदार्थको ओसारपसार, मानव तस्करी र आतङ्कवादले लिने सीमा वारपार सुरक्षित आश्रयस्थलको प्रयोगको समस्या, सशस्त्र द्वन्द्व, अवाञ्छित बाह्य प्रभाव, राजनैतिक अस्थिरता, खुला सीमा, आर्थिक नाकाबन्दी, सङ्गठित अपराध, कानुनी शासनको कार्यान्वयनमा अवरोध र साम्प्रदायिकता तथा क्षेत्रीय सङ्कीर्णता जस्ता विषयले नेपालको आन्तरिक सुरक्षा चुनौतीपूर्ण बन्दै गएको छ । जलवायु परिवर्तन, हिउँ पगल्ने अनुपातमा वृद्धि, सामुद्रिक सतह बढ्ने, अल्प र अतिवृष्टि, बाढीपहिरो, भूक्षय, डढेलो, वनजङ्गल विनाश, वातावरण प्रदूषण एवम् आणविक

परीक्षण लगायतका कारण मरुभूमिकरण हुने क्रम वृद्धि भएको र यसले मानवीय सुरक्षामा खतरा उत्पन्न भइरहेकोले यस्ता विषयहरूको समाधानमा सुरक्षा नीतिले सम्बोधन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

एक्काइसौं शताब्दीको सुरक्षा चुनौती

मानव सङ्घर्षकै परिणामस्वरूप मानव सभ्यताको विकासमा नयाँ नयाँ आयामहरू थपिँदै गएका छन् भने समाजको आमूल परिवर्तन पनि सम्भव भएको छ । वर्तमान समयमा मानव अस्तित्वलाई नै खतरा पुग्ने गरी मानवीय आविष्कारको (अ)विकासले गति लिएको र यसले विभिन्न मुद्दाहरू सिर्जना गरेको छ ।

(क) पर्यावरणीय सङ्कट

अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चमा पर्यावरणसम्बन्धी मुद्दा बढी चिन्ताको विषय बनेको छ । यसले पारिस्थितिक प्रणालीको आधार परिवर्तन गरिरहेको छ; जलवायु परिवर्तनले नकारात्मक असर पारिरहेको छ । प्राकृतिक संसाधनमा पर्यावरणको स्थायी प्रबन्ध सुनिश्चित गर्नु चुनौतीपूर्ण देखिएको छ । विश्वमा एक प्राकृतिक सन्तुलन छ जसको अङ्ग मानव एवम् अन्य प्राणी, धरती, जल तथा वातावरण हो । जब कुनै पनि अङ्गमा प्राकृतिक वा अप्राकृतिक कारणबाट परिवर्तन आएमा असन्तुलनको स्थिति उत्पन्न हुन जान्छ र सङ्कट निम्तने गर्दछ । पर्यावरण असन्तुलनकै कारण धेरै प्राचीन सभ्यताहरूको अन्त्य भएको इतिहास पाइन्छ । मानिसको घोर लालची प्रवृत्ति, तीव्र औद्योगिकीकरण, प्राकृतिक संसाधनको क्रूर दोहन, छोटो समयमै अधिक उत्पादनमा होड, उपभोक्तावादी संस्कृति लगायतका कारणले प्रकृतिको मूल संरचना विकृत भएको छ, हुँदै गएको छ । उन्नति र समृद्धिका नाममा भएका बेसुरा दौडले प्रकृतिका बहुमूल्य स्रोत साधनहरूको निर्मम क्षयीकरण भइरहेको छ । विश्वका सम्पन्न एवम् शक्तिशाली राष्ट्रहरूद्वारा प्रथम हुने होडमा ऊर्जा स्रोतको तीव्र दोहनबाट ऊर्जा भण्डार रिक्तिँदै गइरहेको छ । जनसङ्ख्या र खाद्यान्नको असन्तुलन बढिरहेको छ । उन्नतिको दुर्व्यसनमा फसेको समाज जसरी भए पनि प्रगति चाहन्छ जब की त्यहाँ विकासको नाममा विनाश नै किन नहोस् ।

प्रकृतिको प्रत्येक वस्तु मानवको प्रयोगका लागि मात्र हो भन्ने मानिसहरूको निरर्थक सोचबाट पर्यावरणलाई लिनु मानव समाजको दुर्गति हो । प्रकृतिको उदारता, दानशिलता वा प्रचुरतालाई मानिसले आफ्नो नैसर्गिक अधिकार सम्झियो । मानवको यही शोषणवादी सङ्कीर्ण मानसिकताकै कारण पर्यावरण असन्तुलनको भयावह स्वरूप निर्माण भएको छ । प्रकृतिमाथि लामो समयदेखि नै भइरहेको दोहनले पर्यावरणमा क्षति पुग्दा त्यसको दुष्परिणाम बाढीपहिरो, भूकम्प, जलवायु परिवर्तन, सुख्खापन, पृथ्वीको तापक्रम वृद्धि, ओजोन तहको विनाश, अम्लीय वर्षा, अतिवृष्टि, हिमताल सुक्ने, हिमालमा हिउँको मात्रा घट्ने, सामुन्द्रिक तह बढ्दै जाने, बढ्दो मरुभूमिकरण, जीवहरूको अस्तित्व सङ्कट, दूषित पानी, पारिस्थितिक प्रणालीमा हास जस्ता अनेक रूपमा परिलक्षित भइरहेको छ । कृषिमा नयाँ नयाँ किराहरूको आगमन, झारहरूको आक्रमणले बाली नाली नष्ट तथा प्रजनन प्रक्रियामा फेरबदल भई उत्पादन क्षमतामा नै हास आउँदा खाद्य सुरक्षा सङ्कट निम्तने खतरा बढ्दै गएको छ । नयाँ नयाँ भाइरसको विश्वव्यापी प्रकोप, हैजा, महामारी

देखिँदै गएकोले मानव स्वास्थ्यमा गम्भीर खतरा देखा परेको छ । माटोको उर्वराशक्ति, पानीको मुहान सुकी निरन्तर प्रवाह शक्ति, अक्सिजन दिने स्रोतहरूको क्षमता एवम् स्वच्छ वातावरण निर्माण गर्ने स्रोतहरूमा दिनानुदिन हास आई प्राकृतिक स्रोतसाधनहरूको आन्तरिक शक्तिमा क्षय भइरहेको छ । पिउने पानी, पारिस्थितिक पद्धति, खाद्य प्रणाली, सामुन्द्रिक तट तथा मानवीय स्वास्थ्यसमेतमा असर देखा पर्नु एवम् विपद् बढ्दै जानुले मानवीय अस्तित्वमै खतरा उत्पन्न भइरहेको छ ।

(ख) आणविक युद्ध प्रसार

हामीले चिन्ता बन्द गरेर आणविक हतियारसँग प्रेम गर्न सिके पनि के बिर्सन हुँदैन भने यसले हामीलाई कहिल्यै प्रेम गर्ने छैन । हामीले आणविक हतियारको चिन्ता गर्न जरुरी छ । यी हतियारहरू यही विश्वमा छन् । अधिकांश हतियारले अहिले पनि अकल्पनीय विध्वंश मच्चाउन सक्छन् ।

- जर्ज मासन विश्वविद्यालयका अर्थशास्त्रका प्रोफेसर टेलर कोवेन

माथिको उद्गारबाट नै प्रस्ट हुन्छ । आज विश्वको गम्भीर र पेचिलो समस्या हो आणविक युद्ध । आज हरेक शक्तिशाली मुलुक पहिलो हुने होडमा आणविक युद्धको चेतावनी दिइरहेको अनुभूति हुन्छ । सन् १९४५ यता आणविक हतियार मानव विरुद्ध प्रयोगमा आएको छैन । हामी आज यस्ता हतियार अबको इतिहासमा निष्क्रिय रहने अनुमान गर्दैछौं अर्कोतर्फ हामी यस्तो हतियारको प्रेमपूर्ण प्रतिस्पर्धामा पनि छौं । शक्ति राष्ट्रहरूको परिचय र पहिचान नै कोसँग कति हतियार छन् भन्नेमा गणना भइरहेको छ । यो अवस्था पक्रे पनि सुखद होइन किनकि ढिलो वा चाँडो मानिसले जतिसुकै सकारात्मक सोच राखे पनि मानिस आफैले भण्डारण गरेको हतियारले मानवीय अस्तित्वलाई खतरा पैदा गर्नेछ । आणविक हतियारको प्रयोगबाट जुनसुकै समयमा अकल्पनीय विध्वंश मच्चाउन सक्छन् । यस्ता आणविक हतियारहरूले नेतृत्वको सनक बढाइदिन्छन्, उन्माद थपिदिन्छन् र नयाँ तानाशाह जन्माइदिन्छन् । यो शताब्दीको हरेक मानिस आणविक युद्धलाई लिएर त्यति साहो चिन्तित भएको पाइँदैन बरु प्रतिस्पर्धी भएको देखिन्छ जुन एकदमै घातक हुनसक्छ । त्यसैले आणविक हतियारको चिन्ता गर्न जरुरी छ । जसले मानवीय अस्तित्वमै खतरा उत्पन्न गरिरहेको छ ।

(ग) प्रविधिले निम्त्याउने विनाश

प्रविधि मानव जीवनको आधारभूत आवश्यकता भएको छ । प्रविधिको विकासले हरेक कुराहरूको अर्थ र परिभाषा नै परिवर्तन गरिदिएको छ । प्रविधिको पुराना कामहरू हराएका छन्, असान्दर्भिक हुँदै गएका छन् । प्रविधिले मानवीय जीवनको अर्थ नै बदलिदिन सक्छ । यसका कारण सामाजिक आर्थिक उथलपुथल सामना गर्नुपर्ने हुनसक्छ । यसले निम्त्याउने विनाशले मानव जातिको अस्तित्व नै समाप्त पार्न सक्छ । स्वचालित प्रविधिले लाखौं मानिसको रोजगारी खोस्न सक्छ । विकास र समृद्धिको नाममा अविकास र विनाश निम्त्याउन सक्छ । मानिसको कामहरू रोबोटले गरिरहेको छ । युवल नोह हरारीले भनेझैं एउटा विशाल प्रयोजनविहीन वर्गको उदय हुने छ । यो बेरोजगार प्रयोजनविहीन वर्ग र कृत्रिम अब्बलताको

शक्तिशाली वर्गबिच तीव्र घर्षण पैदा हुनेछ र त्यसले विशाल असमानता खडा गर्नेछ। अप्राकृतिक बौद्धिकतायुक्त हतियारले निम्त्याउने असमानता, शोषणको परिणाम आजको मानिसले कल्पना गरेभन्दा पनि भयावह हुने निश्चित छ ।

गरिब मुलुकको सामाजिक आर्थिक योजना, रणनीति, नागरिकहरूको विवरण, व्यक्तिगत जीवन, सामाजिक एवम् सांस्कृतिक व्यवहार, राजनैतिक प्रणाली, सुरक्षा प्रबन्धको सम्पूर्ण जानकारीको तथ्याङ्क शक्तिशाली राष्ट्रहरूको चिप्समा सीमित हुने छ । एउटा स्वतन्त्र देशको सम्पूर्ण डाटा (सूचना) अर्को शक्तिशाली देशसँग हुँदा त्यो देश स्वाधीन र स्वतन्त्र रहन सक्दैन । एउटा देश अर्को देशको निगरानीमा रहँदा, एउटा समाज अर्को समाजको निगरानीमा रहँदा त्यसले डिजिटल तानाशाहीपन निम्त्याउन सक्छ । डाटा उपनिवेशमा परिणत हुन सक्छ ।

हरारीका अनुसार जैविक ज्ञान, कम्प्युटरको शक्ति र डाटा एकअर्कामा गुणन गर्दा मान्छेलाई ह्याक गर्न सक्ने क्षमता बन्छ । तपाइसँग प्रशस्त जैविक ज्ञान छ, कम्प्युटरको शक्ति छ र आवश्यक डाटा छ भने मेरो शरीरलाई ह्याक गर्न सक्नु हुन्छ, मेरो दिमाग र सिङ्गो जीवनलाई ह्याक गर्न सक्नुहुन्छ । त्यस पछि मेरो व्यक्तित्व, राजनैतिक दृष्टिकोण, यौन चरित्र, मानसिक कमजोरी, मेरो सबैभन्दा ठुलो डर र आशाबारे तपाईंलाई थाहा हुनेछ । तपाईं मलाई आफूले बुझेभन्दा धेरै राम्रोसँग बुझ्न सक्नुहुन्छ र यस्तो तपाईंले मसँग मात्र होइन अरू जो कोहीसँग गर्न सक्नुहुन्छ । यसरी एक मानिसले अर्को मानिसलाई योजनाबद्ध ह्याक गर्न सफल हुनेछ । मानिस एउटा रहस्यमय प्राणी रहने छैन । जसले मानिस ह्याक गर्न मिल्ने जनावर हो भन्नेमा विश्वास गर्नुपर्नेछ ।

मानवीय मस्तिष्कभन्दा अप्राकृतिक बौद्धिकताको दबदबा बढ्दै जाँदा मानिसको निर्णय गर्ने अधिकार र स्वतन्त्रता हनन हुन्छ । स्वतन्त्रताको लडाईंमा मानव होमिने अवस्थाले फेरी एउटा मन युद्ध सुरु गर्नेछ र त्यो हाम्रो कल्पनाभन्दा भयावह हुनेछ । यसतर्फ नसोच्ने हो भने प्रविधिजन्य भाइरसको महामारी फैलिन सक्नेछ र त्यसले मानवीय अस्तित्व नै सखाप पार्न सक्छ ।

निष्कर्ष

आजको सुरक्षा मुख्यतः सूचना प्रविधि सुरक्षा र साइबर सुरक्षामा केन्द्रित र विकसित भएको छ । जसमा प्रविधि, प्रक्रिया र नियन्त्रणहरू समावेश गरिएका छन् । जुन प्रणाली, नेटवर्कहरू र डाटालाई साइबर हमलाबाट बचाउनको लागि डिजाइन गरिएको हो । सुरक्षाका ज्ञात खतरालाई रोक्नको लागि विकसित हुन्छ । यद्यपि आजका धेरै खतराहरू "अज्ञात" छन् र उन्नत प्रविधिका कारण जोखिम बढ्दो छ, उक्त जोखिम व्यवस्थापन गर्न शक्तिशाली सङ्गठन, उत्तम नीति, कुशल विशेषज्ञ नेतृत्व, विकसित प्रविधि र साइबर सुरक्षा नीतिको तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्न आवश्यक छ ।

डर शताब्दीयौं देखि रहँदै आएको छ र ती डरहरू हराउने छैनन्, यद्यपि हामीले उनीहरूसँग गर्ने व्यवहार एवम् तरिका विकसित हुँदै जानेछ । प्रविधि जस्तोसुकै परिष्कृत र आधुनिक भए तापनि अथवा

आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्सको उन्नत रूपमै विकसित भए तापनि सुरक्षा मानव जीवन खतराबाट मुक्त रहने छैन बरु यसले थप भय र जोखिमका नयाँ भेरियन्टहरू आविष्कार गर्नेछ र निश्चित रूपमा मानव भविष्यलाई चुनौती दिनेछ र पुनः प्रविधिको उपयोगबाटै समाधान पहिल्याउनेछ।

सन्दर्भ सामग्री

अधिकारी, चन्द्रशेखर (२०७५ चैत्र २८), सुरक्षा नीति विश्लेषण : हस्तक्षेप बढ्यो, *अन्नपूर्ण पोष्ट*,
<https://annapurnapost.com/news/124888> ।

अधिकारी, सरोजराज (२०७३ जेष्ठ ३२), *नेपालका प्रमुख पाँच सुरक्षा चुनौती*, खोज पत्रकारिता केन्द्र,
<https://cijnepal.org.np/नेपालका-प्रमुख-पाँच-सुरक/> ।

उप्रेती, विष्णुराज, भट्टराई, राजन, बाग्ले, गेजा शर्मा (२०६९), *नेपालमा मानव सुरक्षा: अवधारणा, बहस र चुनौतीहरू*, नेपाल नीति अध्ययन प्रतिष्ठान ।

कार्की, ताराबहादुर (२०६५ माघ ७), किन चाहिन्छ सुरक्षा नीति, *अन्नपूर्ण पोष्ट*,
<https://annapurnapost.com/news/118248> ।

कोइराला, चिरन (२०१९ नोभेम्बर ५), *राष्ट्रिय सुरक्षा व्यवस्थापन, अवधारणा र चुनौती*, प्रशासन डटकम, <https://www.prasashan.com/2019/11/05/149752/> ।

कोइराला, धरणीधर, (२०७६ फागुन ३०), राष्ट्रिय सुरक्षा व्यवस्थापन, *अन्नपूर्ण पोष्ट*,
<https://annapurnapost.com/news/150215> ।

बन्जाडे, शर्मिला (२०१९ जुन २७), *राष्ट्रिय सुरक्षा व्यवस्थापन : अवधारणा, क्षेत्र र नेपालमा राष्ट्रिय सुरक्षाका विद्यमान प्रावधानहरू*, प्रशासन डटकम,
<https://www.prasashan.com/2019/06/27/124724/> ।

राष्ट्रिय सुरक्षा नीति, २०७३, नेपाल सरकार (२०७३) ।

Fenn, Simon. *A Brief History of Security*. Vodafone.com.
<https://www.vodafone.com/business/news-and-insights/blog/gigabit-thinking/a-brief-history-of-security>.

Harari, Yuval, N. author. (2011). *Sapiens: A Brief History of Humankind*. Harper.

Harari, Yuval, N. (2018). *21 Lessons for the 21st Century*. Vintage.